

Leszek Mrozewicz

Miasta rzymskie nad dolnym Dunajem w okresie przełomu (III–IV w.) ze szczególnym uwzględnieniem miasta Novae

Studia Europaea Gnesnensia 1-2, 261-285

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Leszek Mrozewicz
(Poznań–Gniezno)

**MIASTA RZYMSKIE NAD DOLNYM DUNAJEM W OKRESIE
PRZEŁOMU (III–IV W.) ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM
MIASTA NOVAE¹**

Abstract

The article treats of the development of Roman cities on the Lower Danube, in the provinces of Upper and Lower Moesia. All these settlements were created in the vicinity of military strongholds. After the period of tremendous growth, which peaked in the 2nd century, the cities found themselves in profound crisis in the 3rd to 4th century. The cause of this should be seen in the massive invasions of Germanic tribes, and towards the close of the 4th century also Huns. In the aftermath, the urban and military structures underwent complete transformation, with both ultimately merging into one. This also applied in the case of Novae in Lower Moesia: throughout the latter part of the 3rd, and in the 4th century, the city changed entirely. Novae—the castra and the canabae legionis I Italicae, vicus and Municipium Novensium—metamorphosed into Civitas Novensis.

Keywords

Roman Empire, Danube, Upper and Lower Moesia, cities, Novae

¹ Wersja niemieckojęzyczna artykułu ukazała się w pracy zbiorowej pt. *Zwischen Region und Reich. Das Gebiet der oberen Donau im Imperium Romanum*, P. Herz, P. Schmid, O. Stoll (red.), Berlin 2010, s. 99–120.

Proces urbanizowania ziem w dolnym odcinku biegu Dunaju zaczął się wraz z ostatecznym podbojem Dacji (106 r.). Wtedy dopiero zaistniały odpowiednie warunki do rozwoju w pełnym rozumieniu życia cywilnego. Nie oznacza to oczywiście, że nie było go wcześniej, tj. w I wieku po Chr.² Ze względu jednak na niepewną sytuację rzymskie osadnictwo między górami Haemus a Dunajem rozwijało się stosunkowo powoli, głównie w sąsiedztwie obozów wojskowych. Flawiusze, którzy położyli niebagatelne zasługi w stabilizowaniu obecności rzymskiej nad dolnym Dunajem, starali się przede wszystkim stworzyć głębokie zaplecze, aby w perspektywie umożliwić trwałe, nie tylko w sensie militarnym, zapanowanie nad linią rzeki. Temu służyć miało założenie kolonii w Deultum (Tracja)³ i Scupi (Mezja), w których osiedlono legionowych weteranów⁴.

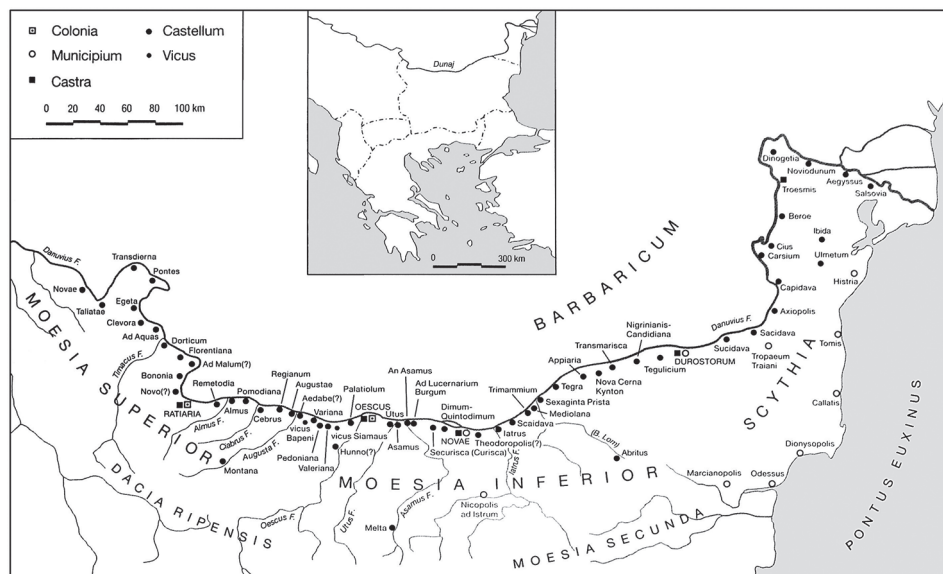
Pokonanie Decebala i przekształcenie Dacji w prowincję rzymską spowodowało, że znaczny odcinek Dunaju, od ujścia Sawy do ujścia Aluty, przestał być linią graniczną. Stacjonujący dotąd w Oescus w Mezji Dolnej legion V Macedoński został przeniesiony do Troesmis (Iglița) w północnej Dobrudży. Na miejscu dawnego obozu Trajan erygował miasto — kolonię o nazwie Ulpia Oescus (Colonia Ulpia Oescus; zob. ryc. 3, 4)⁵. Nieco na zachód natomiast, już na terenie bliźniaczej prowincji Mezji Górnej, do rangi kolonii podniósł Ratiarię (Colonia

² Zob. B. Gerov, *The Landownership in Roman Thracia and Moesia (1st–3rd century)*, Amsterdam 1988 (dalej: *Landownership*), s. 43–48; idem, *Romanizmät (I) mežu Dunava i Balkana ot Avgust do Hadrian (La romanisation entre le Danube et les Balkans d'Auguste à Hadrien)*, [w:] idem, *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thracien. Gesamelte Aufsätze II*, Amsterdam 1997, s. 121–127; L. Mrozewicz, *Rozwój ustroju municypalnego a postępy romanizacji w Mezji Dolnej (Die Entwicklung der Munizipalverfassung und die Fortschritte in der Romanisierung in Moesia Inferior)*, Poznań 1982, s. 13–20.

³ Deultum: B. Gerov, *Landownership*, s. 48–59; L. Mrozewicz, *Legioniści mezyjscy w I wieku po Chrystusie (Mösische Legionäre im 1. Jh. n. Chr.)*, Poznań 1995, s. 140–141 (z wcześniejszą literaturą).

⁴ O Scupi: M. Mirković, *Einheimische Bevölkerung und römische Städte in der Provinz Obermösien*, ANRW II 6 (1977), s. 831–835; A. Möcsy, *Gesellschaft und Wirtschaft in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, s. 62–75; w Deultum osiedlono weteranów legionu VIII Augustowskiego, w Scupi legionów I Italica, III Augusta, IV, V Macedonica, V Alaudae, IV Flavia i VII Claudia.

⁵ O Oescus zob. B. Gerov, *Landownership*, s. 92–93; K. Majewski, *Kultura rzymska w Bułgarii (Römische Kultur in Bulgarien)*, Wrocław 1969, s. 53–57; L. Mrozewicz, *Rozwój*, s. 84–87; G. Kabakčieva, *Frührömisches Militärlager in Oescus (Nordbulgarien)*. *Ergebnisse der Ausgrabungen 1989–1993*, *Germania* 74, 1, 1996, s. 95–117 (dalej: *Militärlager Oescus*); R. Ivanov, *Das römische Verteidigungssystem an der unteren Donau zwischen Dorticum und Durostorum (Bulgarien) von Augustus bis Maurikios*, BRGK 78, 1997 (dalej: *Verteidigungssystem*), s. 548–554, 597–599.

Ryc. 1. Miasta i miejscowości ufortyfikowane nad dolnym Dunajem (wg R. Ivanova)

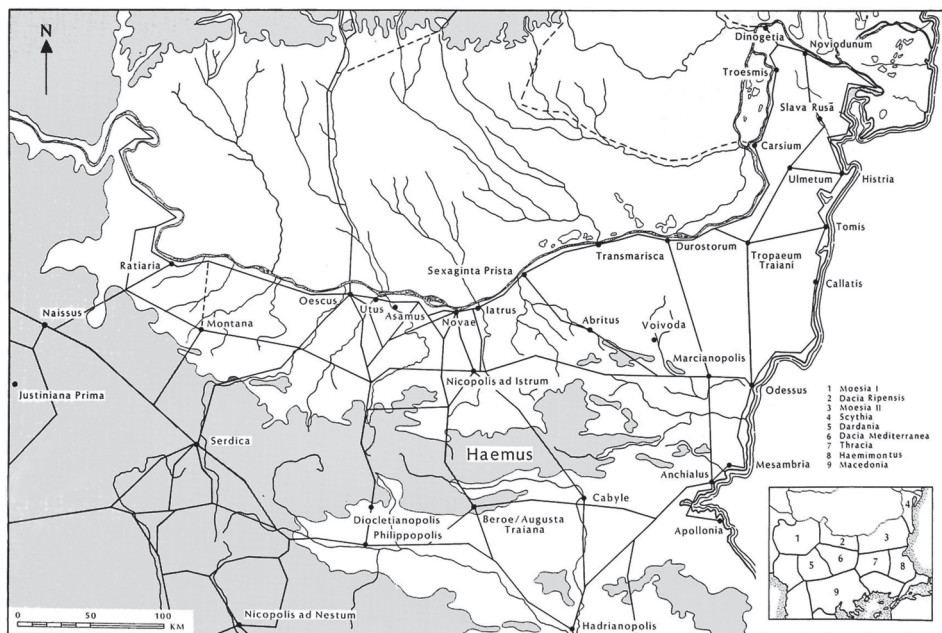
Ulpia Traiana Ratiaria)⁶, od początku pierwszego wieku ważny port floty dunajskiej — *classis* (Flavia) Moesica, z całą pewnością też miejsce stacjonowania, nieznanych nam bliżej, oddziałów lądowych, niewykluczone, że legionowych *vexillationes*⁷. Ratiaria i Oescus, położone w żyznych dolinach rzek Aračanicy i Iskár, blisko Dunaju, stały się miejscem masowej dedukcji weteranów⁸, zwol-

⁶ V. Velkov, Ratiaria. Eine römische Stadt in Bulgarien, [w:] idem, Roman Cities in Bulgaria. Collected Studies, Amsterdam 1980, s. 61–83; idem, Sulle origini di Ratiaria e sul nome „Ratiaria”, *Ratiariensia* 3–4, 1987, s. 7–14; A. Mócsy, s. 101–109; R.F. Hoddinott, Bulgaria in Antiquity. An Archaeological Introduction, London–Tonbridge 1975, s. 111–112; M. Mirković, *Einheimische Bevölkerung*, s. 824–828; D. Giorgetti, Colonia Ulpia Traiana Ratiaria: *analecta geographica et historica*, *Ratiariensia* 1, 1980, s. 13–34; idem, *Res ad topographiam veteris urbis Ratiariae pertinentes. Prolegomeni all'urbanistica della città*, *Ratiariensia* 3–4, 1987, s. 33–84; R. Ivanov, *Verteidigungssystem*, s. 540–543.

⁷ W kwestii stacjonowania oddziałów wojskowych w Ratiarii zob. M. Mirković, *Einheimische Bevölkerung*, s. 824 („Die Annahme, dass in Ratiaria in den ersten Jahrzehnten des 1. Jahrhunderts und zur Zeit Domitians ein Legionslager bestanden habe, ist nicht bestätigt”); L. Mrozewicz, *Legioniści*, s. 16–17; R. Ivanov, *Verteidigungssystem*, s. 540; por. V. Velkov, Ratiaria, s. 63–64; cf. R. Syme, *The Early History of Moesia*, [w:] idem, *The Provincial at Rome. Rome and the Balkans 80 BC–AD 14*, Exeter 1999, s. 219 („it cannot be stated for certain that Ratiaria was ever a legionary camp in the first century of the Roman empire”).

⁸ Zob. V. Velkov, Ratiaria, s. 64–65.

nionych po wojnach dackich. Nie ma jednak wątpliwości, że oba miasta miały na swym koncie bez mała wiek korzystnego rozwoju „przedmiejskiego”, co musiało znacząco wpłynąć na decyzję Trajana⁹.

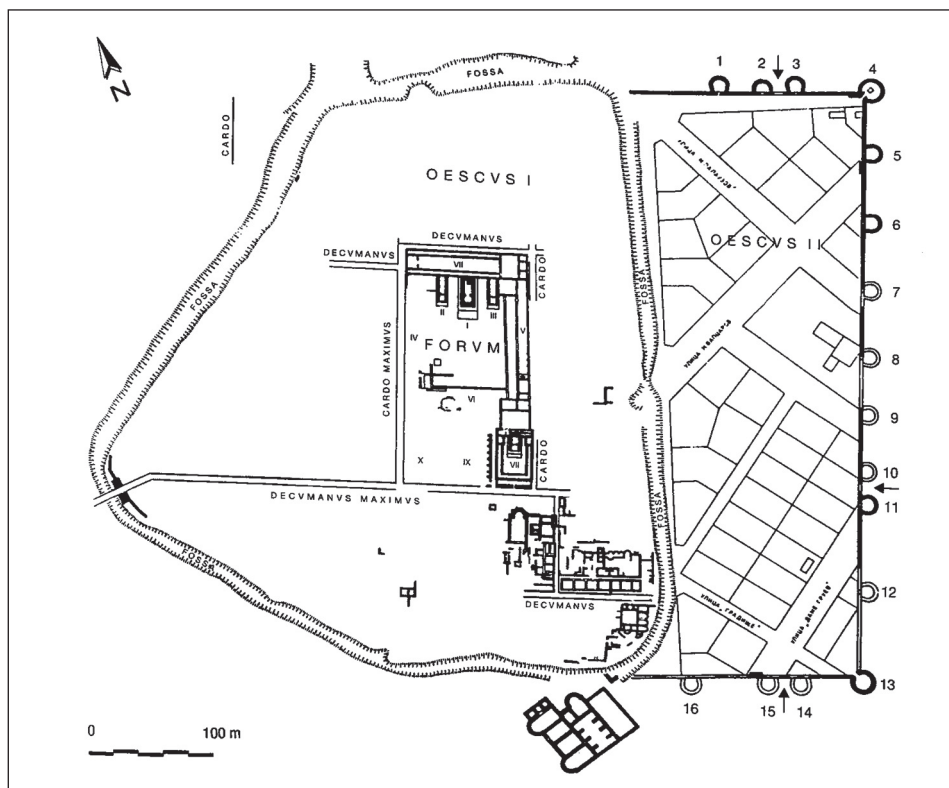

Ryc. 2. Sieć dróg i najważniejsze miejscowości nad dolnym Dunajem (wg A.G. Poultera)

Nadanie statusu kolonii Ratiarii i Oescus stanowiło część szerszej koncepcji cesarza. W tym samym czasie lub krótko po Rzymianie założyli u podnóża gór Haemus (Stara Płanina), w odległości ok. 55 km od linii Dunaju, greckie miasto o nazwie Nicopolis ad Istrum, które szybko stało się jednym z najważniejszych miast w północnej części Półwyspu Bałkańskiego (ryc. 5)¹⁰.

⁹ Por. głównie B. Gerov, *Romanizmät (I)*, s. 182; idem, *Romanizmät (II) meżdu Dunava i Balkana ot Hadrian do Konstantin Veliki (La romanisation entre le Danube et les Balkans d'Hadrien à Constantin le Grand)*, [w:] idem, *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Gesammelte Aufsätze II*, Amsterdam 1997, s. 261–280 (Ratiaria), 284–297 (Oescus); także V. Velkov, *Ratiaria*, s. 64; L. Mrozewicz, *Rozwój*, s. 84–85.

¹⁰ K. Majewski, *Kultura rzymska w Bułgarii*, s. 35–47; R.F. Hoddinott, *Bulgaria in Antiquity*, s. 143–149; A.G. Poulter, *Town and Country in Moesia Inferior*, [w:] *Ancient Bulgaria II*, Nottingham 1983, s. 90–100; idem, *Nicopolis ad Istrum: A Roman, Late Roman, and Early Byzantine*

Ryc. 3. Oescus w II–IV wieku (wg T. Ivanova)

Nazwa „Miasto Zwycięstwa” miała upamiętniać sukces w wojnie z Dakami. W nauce dosyć powszechnie panuje pogląd, że Nicopolis ad Istrum powstało na obszarze dziewiczym („na surowym korzeniu”); ostatnio pojawiła się jednak teza, w efekcie badań sondażowych na agorze, że istniało tam może już w okresie panowania Klaudiusza, a najpóźniej po podziale (w roku 86)

City. Excavations 1985–1992, London 1995 (dalej: Nicopolis I), s. 1–35; idem, Nicopolis ad Istrum: A Roman to Early Byzantine City. The Pottery and Glass, London 1999 (dalej: Nicopolis II), s. 14–27; idem, Nicopolis ad Istrum. A Late Roman and Early Byzantine City, London 2007 (dalej: Nicopolis III), s. 9–14; R. Ivanov, Nicopolis ad Istrum. Eine römische und frühbyzantinische Stadt in Thracien und Niedermösien, *Antike Welt* 29, 2, 1998, s. 143–153; L. Slokoska, P. Vladkova, I. Tsuron, R. Ivanov, Nicopolis ad Istrum, [w:] Roman and Early Byzantine Cities in Bulgaria, I: Studies in Memory of Prof. Teofil Ivanov, R. Ivanov (red.), Sofia 2002, s. 83–104 (w języku bułgarskim, ze streszczeniem angielskim).

Mezji na Górną i Dolną, wczesne osiedle rzymskie. W warstwach bowiem pod powierzchnią agory znaleziono monety, z których najstarsza należała do cesarza Klaudiusza, najmłodsza zaś do Domicjana¹¹. We wschodniej części Niziny Naddunajskiej, w odległości 27 km na zachód od Odessos (dz. War-na) Trajan kazał wznieść drugie greckie miasto — Marcianopolis (dz. Reka Devna), nazwane tak na cześć jego siostry Ulpii Marciany¹². Powstało ono, jak się przypuszcza, na miejscu starego osiedla trackiego¹³. Zarówno w jednym, jak i w drugim przypadku cesarz kierował się racjami strategicznymi, oba miasta zlokalizował w miejscu przecięcia się ważnych szlaków komunikacyjnych (ryc. 4)¹⁴. Nie ma jednak wątpliwości, że istotną rolę w kalkulacji Rzymian spełniały również przesłanki gospodarcze¹⁵. Chodziło o zasiedlenie niziny między górami Haemus a Dunajem, co musimy postrzegać jako proces ciągły, trwający od chwili postawienia przez Rzymian mocnej stopy nad dolnym Dunajem. Już w początkach pierwszego wieku Aelius Catus przesiedlił na południową stronę rzeki 50 tys. Getów¹⁶, nieco ponad pół wieku później Tib. Plautius Silvanus ponad 100 tys. „ex numero Transdanubianorum”¹⁷.

¹¹ P. Vladkova, *The Earliest Nicopolis ad Istrum*, [w:] *The Roman and Late Roman City*, Sofia 2002, s. 30–34, zwłaszcza 31.

¹² B. Gerov, *Marcianopolis im Lichte der historischen Angaben und der archäologischen, epigraphischen und numismatischen Materialien und Forschungen*, [w:] idem, *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien*, Amsterdam 1980, s. 289–312; R.F. Hoddinott, *Bulgaria in Antiquity*, s. 154–156; A. Angelov, *Marcianopolis*, [w:] *Roman and Early Byzantine Cities in Bulgaria* (jak wyżej, przypis 9), s. 105–122.

¹³ B. Gerov, *Marcianopolis*, s. 293; A. Angelov, *Marcianopolis*, s. 106.

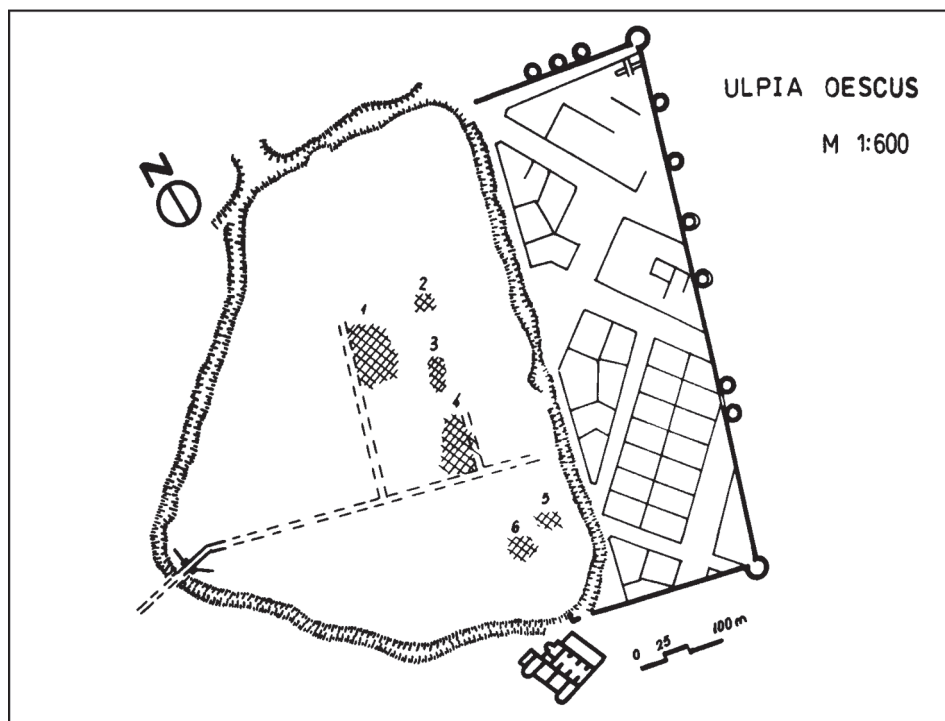
¹⁴ Zob. R. Ivanov, *Nicopolis ad Istrum*, s. 145; B. Gerov, *Marcianopolis*, s. 291–292.

¹⁵ R.F. Hoddinott, *Bulgaria in Antiquity*, s. 143: „The main purpose was restoration of the economy of a fertile area devastated by the Dacian invasion of 85–86 and 101–102”; por. B. Gerov, *Landownership*, s. 116–120, 124–127.

¹⁶ Strabon VII 303–305; L. Mrozewicz, *Przesiedlenia ludnościowe na rzymską stronę Renu i Dunaju w okresie Wczesnego Cesarstwa (do wojen markomańskich)* [Les déplacements de populations sur la rive romaine du Rhine et du Danube sous le Haut-Empire, jusqu’aux guerres avec les Marcomans], *Eos* 75, s. 107–128; idem, *Prosopographia Moesiaca II: Sex. Aelius Catus*, *Eos* 86, 1999, s. 103–105.

¹⁷ CIL XIV 3608; L. Halkin, *Tiberius Plautius Aelianus, légat de Mésie sous Néron*, *Antiquité Classique* 3, 1934, s. 121–161; D.M. Pippidi, *Plautius Aelianus și frontiera Dunării de jos în secolul I al erei noastre*, *Studii și cercetări de istorie veche* 6, 1955, s. 355–383; T. Zawadzki, *La légation de Ti. Plautius Silvanus Aelianus en Mésie et la politique frumentaire de Néron*, *La Parola del Passato. Rivista di Studi Antichi* 30, 1975, s. 59–73; L. Mrozewicz, *Exempla prosopographica*, [w:] *Studia Moesiaca (I)*, Poznań 1994, s. 14–23.

Regulacjom Trajana natomiast towarzyszyła fala osadników, którzy przybyli do nowo powstałych miast głównie z terenów małoazjatyckich¹⁸.

Ryc. 4. Oescus z pozostałościami z I wieku (wg G. Kabakčievej)

Administracyjnie jednak, mimo że stanowiły niewątpliwe zaplecze gospodarcze wojsk rozlokowanych na linii Dunaju, oba miasta weszły w skład prowincji Tracji. Granice ich terytoriów, a zwłaszcza jeśli chodzi o przebieg północnej granicy Nicopolis ad Istrum¹⁹, pozostają w sferze daleko idących

¹⁸Por. M. Tačeva, Kleinasiaten und Syrer in Nicopolis ad Istrum (II.–III. Jh.), [w:] Actes du 1er Congrès international des études balkaniques et sud-est Européennes, 2, Sofia 1970, s. 81–88; eadem, Population et onomastique d'Asie Mineure en Mésie Inférieure, Pulpudeva 2, 1978, s. 81–88.

¹⁹Zob. klasyczny artykuł B. Gerova, Severnata granica na provincija Trakija (La frontière Nord de Thrace), Izvestija na Arheologičeskija Institut 17, 1950, s. 11–33; idem, Die Grenzen der römischen Provinz Thracien bis zur Gründung des Aurelianischen Dakien, ANRW II 7.1 (1979), s. 212–240, bes. 212–230; J. Kolendo, Témoignages épigraphiques de deux opérations de

przypuszczeń. Jest to wynikiem rzecz jasna stanu zachowania źródeł, ale wskazuje też na wyraźną korelację tych miast, zwłaszcza jeśli terytorium Nicopolis miałyby sięgnąć Dunaju²⁰, a więc niejako przecinać Mezę Dolną, z organizacją limesu. To też zapewne ostatecznie zadecydowało, obok innych przesłanek, o włączeniu Marcianopolis i Nicopolis ad Istrum w obręb prowincji Mezji Dolnej w roku 193, być może w pierwszych jego miesiącach, tj. w czasie krótkiego panowania Pertinaksa²¹.

Drugi wiek, z wydłużeniem do końca panowania dynastii Sewerów (193–235), charakteryzuje się wyraźnym postępem w urbanizowaniu ziem nad dolnym Dunajem, czego zewnętrznym przejawem było nadanie kilku ośrodkom praw municypalnych²². Najwcześniej, bo jak się przypuszcza, w okresie panowania Marka Aureliusza (161–180), status municipium uzyskały Tropaeum Traiani²³ i Troesmis²⁴. Być może, że wówczas awansowało również Durostorum²⁵, chociaż nie można wykluczyć okresu późniejszego, tj. panowania

bornage de territoires en Mésie inférieure, *Archeologia* (Warszawa) 26, 1975, s. 83–94; V. Velkov, Nuovi dati sul territorio di Nicopolis ad Istrum e sul confine settentrionale della provincia Tracia nel II secolo, *Ratiariensia* 3–4, 1987, s. 243–249; V. Gerasimova-Tomova, Zur Grenzbestimmung zwischen Mösien und Thrakien in der Umgebung von Nicopolis ad Istrum in der ersten Hälfte des 2. Jh. n.Chr., *Tyche* 2, 1987, s. 17–21; M. Tacheva, The Northern Border of the Thracia Province to the Severi, *Thracia* 11, 1995 (= *Studia in honorem Alexandri Fol*), s. 427–34; ostatnio L.C. Ruscu, On Nicopolis ad Istrum and Her Territory, *Historia* 56, 2, 2007, s. 214–229.

²⁰V. Velkov, Nuovi dati sul territorio di Nicopolis ad Istrum; L.C. Ruscu, On Nicopolis ad Istrum.

²¹D. Boteva, Lower Moesia and Thrace in the Roman Imperial System (A.D. 193–217/218), *Sofia* 1997, s. 236, 250 („The aim of shifting the border to the south was to strengthen Lower Moesia and to transform it into a more viable administrative and military unit”).

²²Zob. R. Vulpe, Colonies et municipes de la Mésie Inférieure, [w:] idem, *Studia Thracologica*, București 1976, s. 289–314.

²³E. Popescu, Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani, *Studii Clasice* VI 1964, s. 185–203 zwłaszcza 194, 199–200; R. Vulpe, Colonies et municipes, s. 291–293, 309; A. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană*, București 1977, s. 72–74; por. L. Mrozewicz, *Rozwój*, s. 65, 82–83; idem, *Municipalisation des provinces danubiennes à l'époque des Sévères*, [w:] *Epigrafia* 2006. *Atti della XIVe Rencontre sur l'Epigraphie* in onore di Silvio Panciera con altri contributi di colleghi, allievi e collaboratori, Roma 2008, s. 679–686.

²⁴R. Vulpe, Colonies et municipes, s. 290–291; A. Suceveanu, *Viața economică*, s. 62–65; L. Mrozewicz, *Rozwój*, s. 78–81; A.G. Poulter, *Town and Country in Moesia Inferior*, [w:] *Ancient Bulgaria II*, Nottingham 1983, s. 83–84.

²⁵V. Pârvan, *Municipium Aurelium Durostorum*, *Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica* 2, 1924; s. 337–340; R. Vulpe, Colonies et municipes, s. 290; L. Mrozewicz, *Rozwój*, s. 58–59, 81–82; A.G. Poulter, *Town and Country*, s. 78–82; R. Ivanov, *Verteidigungssystem*, s. 587–590,

Sewerów (Karakalli)²⁶. Na początek III wieku datowałbym także nadanie praw municypalnych *Novae*²⁷. Od pewnego czasu wiadomo jest, że w trzecim wieku status *municipium* uzyskało także *Noviodunum* (*Isaccea*), położone w północnej Dobrudży, niedaleko delty Dunaju²⁸. W dolnym odcinku rzeki, wychodząc od *Ratiarii* do jej ujścia, mamy więc do czynienia z dwiema koloniami (*Ratiaria*, *Oescus*) oraz z pięcioma *municipiis* (*Novae*, *Durostorum*, *Tropaeum Traiani*, *Troesmis* i *Noviodunum*).

Obrazu urbanizacji prowincji dopełniają miasta, które oficjalnej rangi nie uzyskały, mieszcząc się, w kategoriach prawnych, w pojęciu tzw. *quasi-municipiów*. Niektóre z nich, takie jak *Sexaginta Prista*²⁹, *Montana*³⁰, *Capidava*³¹, *Abritus*³² czy *Arrubium*³³, osiągnęły nawet spore rozmiary i odcisnęły wyraźne piętno na kształcie i zakresie urbanizacji ziem nad dolnym Dunajem.

601–605; P. Donevski, *Zur Topographie von Durostorum*, *Germania* 68, 1990, s. 236–245; idem, [w:] R. Ivanov, G. Atansov, P. Donevski, *The Ancient Durostorum (History of Silistra, I)*, *Silistra–Sofia* 2006, s. 235–238, 240–241 (w języku bułgarskim, ze streszczeniem angielskim).

²⁶ Por. E. Doruțiu-Boilă, *Über den Zeitpunkt der Verleihung des Munizipalrechts in Scythia Minor*, *Dacia N.S.* XXII 1978, s. 245–247.

²⁷ B. Gerov, *Die Rechtsstellung der Untermösischen Stadt Novae*, [w:] idem, *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Gesammelte Aufsätze*, Amsterdam 1980, s. 113–118 (= *Akte des IV. Intern. Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik*, Wien 1964, s. 128–133).

²⁸ L. Mrozewicz, *Nowe municipia w Mezji Dolnej*, *Balcanica Posnaniensia* VII, 1995, s. 379–383.

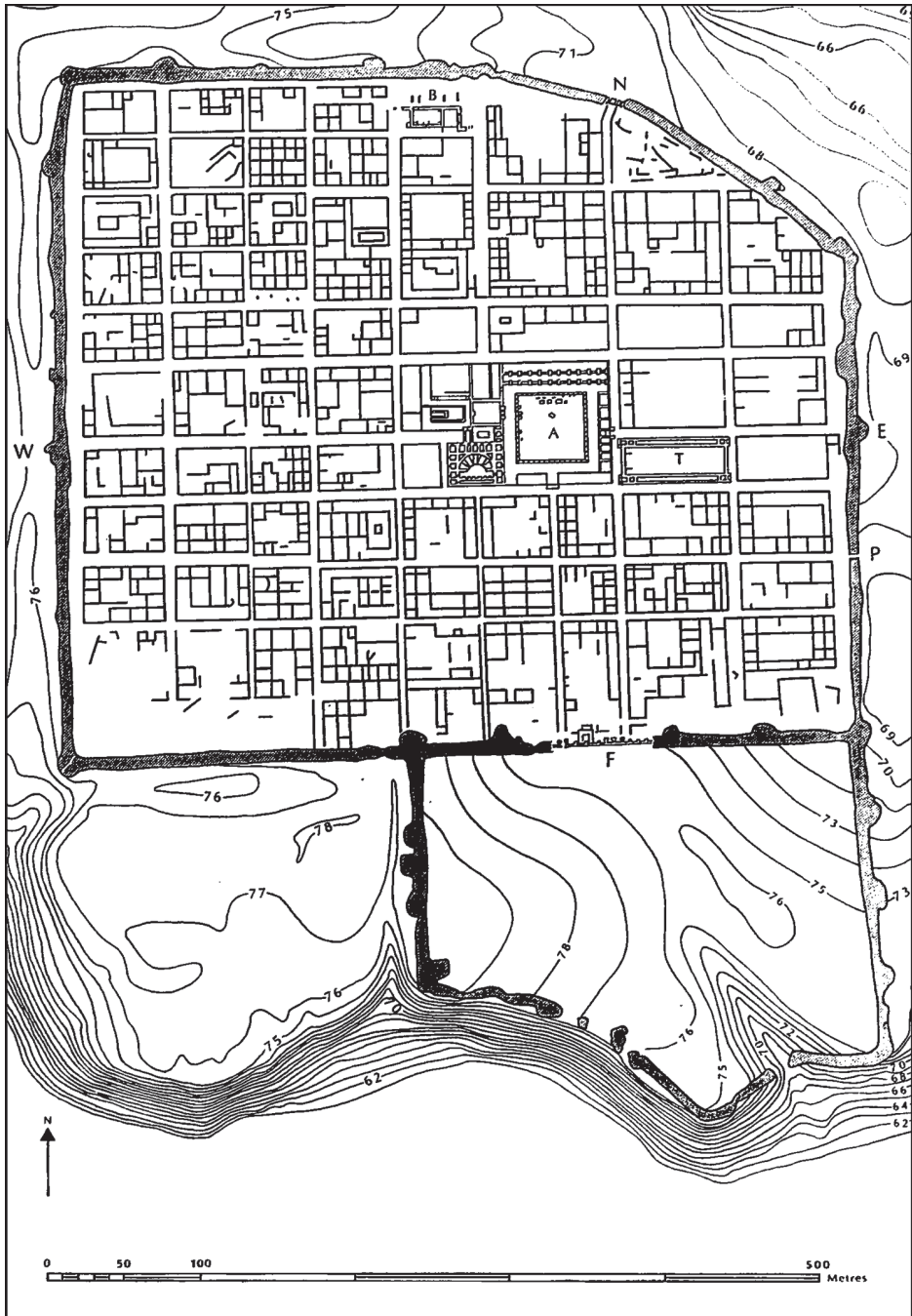
²⁹ R. Ivanov, *Verteidigungssystem*, s. 582; D. Stanchev, *Sexaginta Prista*, [w:] *Roman and Early Byzantine Settlements in Bulgaria*, R. Ivanov (red.), II, Sofia 2003, s. 56–62 (w języku bułgarskim, ze streszczeniem angielskim).

³⁰ R. Vulpe, *Colonies et municipes*, s. 295–296 słusznie wyklucza *Montanę* z listy *municipiów* *Mezji Dolnej*; L. Mrozewicz, *Rozwój*, s. 73–74; por. N.B. Rankov, *A Contribution to the Military and Administrative History of Montana*, [w:] *Ancient Bulgaria II*, Nottingham 1983, s. 40–61, zwłaszcza 57–58; V. Velkov, *Montana. Contributions to the History of Roman Cities in Bulgaria*, [w:] idem, *Roman Cities in Bulgaria. Collected Studies*, Amsterdam 1980, s. 85–101, zwłaszcza 91: uważa, jak w starszej literaturze, że *Montana* była *municipium*, status ten uzyskać miała w latach 161–163 [„when other settlements in the same province (for example *Durostorum*) also became *municipium*”]; odrzuca jednoznacznie argumentację R. Vulpe [„His conclusions are not convincing”]; w tym duchu także R.F. Hoddinott, *Bulgaria in Antiquity*, s. 115–116.

³¹ Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, I, București 1968, s. 7–24; A. Suceveanu, *Viața economică*, s. 66–68.

³² T. Ivanov, *Abritus. Rimski kastel i rannovizantijski grad v Dolna Mizia*, I: *Topografija i ukrepiteľna sistema na Abritus*, Sofia 1980.

³³ A. Suceveanu, *Viața economică*, s. 61.

Ryc. 5. Nicopolis ad Istrum (wg A.G. Poultera)

Dodajmy, że poza miastami rzymskimi na terenie Mezji Dolnej znajdowały się jeszcze, na wybrzeżu Morza Czarnego, stare miasta greckie, tj. powstałe w okresie wielkiej kolonizacji (Istria, Tomis, Kallatis, Dionysopolis, Odessos, Messembria). Nie są one obiektem niniejszych rozważań, ale pełne zrozumienie zjawiska urbanizacji Mezji Dolnej jest bez nich niemożliwe.

Wiek drugi i początek trzeciego to okres niewątpliwej prosperity miast nad dolnym Dunajem. To w tym czasie uzyskują swój właściwy wygląd³⁴, wyposażają się we wszelkie atrybuty miasta rzymskiego, takie jak wodociągi, termy, teatry i amfiteatry. Absolutna większość miast powstała w związku i pod wpływem armii rzymskiej: Oescus wzniesiono bezpośrednio na miejscu zajmowanym wcześniej, co jednoznacznie potwierdziły badania archeologiczne³⁵, przez obóz legionowy³⁶. *Novae*³⁷, *Durostorum*³⁸ i *Troesmis*³⁹ powstały z *vici*, które istniały w pobliżu twierdz i których rozwój był tym sąsiedztwem warunkowany⁴⁰.

³⁴Czego najlepszą ilustracją są, wywierające niezatarte wrażenie, zachowane ruiny Oescus, zob. K. Majewski, *Kultura rzymska w Bułgarii*, s. 53–57; R.F. Hoddinott, *Bulgaria in Antiquity*, s. 116–126; T. Ivanov, *Ulpia Oescus — römische und frühbyzantinische Stadt in Moesia inferior (Nordbulgarien)*, *Bulgarian Historical Review* 21, 2–3, 1993, s. 23–48; idem, *Der Fortuna-Tempel in der Colonia Ulpia Oescensium in Moesia Inferior (heute VR Bulgarien)*, [w:] *Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace (Bulgarie), Ie–IVe siècle (= Izvestija na Arheologičeskija Institut 37)*, Sofia 1987, s. 7–60; idem, *Die Tempel der kapitulinischen Göttertrias in Ulpia Oescus*, [w:] *Limes, a cura di G. Susini, Bologna 1994*, s. 37–40; idem, *Das Forum der Colonia Ulpia Oescensium (1980–1987) — die Architektur*, [w:] *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, hrsg. von P. Petrović, Belgrade 1996, s. 183–184; R. Ivanov, T. Kovatcheva, *Ulpia Oescus*, [w:] *Roman and Early Byzantine Cities in Bulgaria (jak wyżej, przypis 9)*, s. 31–58 (w języku bułgarskim, z angielskim streszczeniem); R. Ivanov, *Ulpia Eskus — rimski i rannovizantijski grad pri Dunaj*, *Balgarska Istoričeska Biblioteka VIII*, 1, 2000, s. 8–26 (w języku bułgarskim); idem, *Verteidigungssystem*, s. 548–554.

³⁵Kabakčieva, *Militärlager Oescus*, s. 95–117.

³⁶W przypadku *Ratiarii* (zob. M. Mirković, *Einheimische Bevölkerung*, s. 824) w grę wchodzić może obóz wojsk pomocniczych; *colonia* niekoniecznie musiała powstać bezpośrednio na jego obszarze.

³⁷R. Ivanov, *Verteidigungssystem*, s. 599–601.

³⁸*Ibidem*, s. 601–605; P. Donevski, *Zur Topographie von Durostorum*.

³⁹R. Vulpe, *Colonies et municipes*, s. 290–292; por. idem, *Canabenses și Troesmensis. Două inscripții inedite din Troesmis*, *Studii și cercetări de istorie veche IV*, 3–4, 1953, s. 557–582; R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei, II: Romani la Dunărea de Jos*, București 1968, s. 167.

⁴⁰Zob. F. Vittinghoff, *Die Bedeutung des Legionslager für die Entstehung der römischen Städte an der Donau*, [w:] idem, *Civitas Romana. Stadt und politisch-soziale Integration im Imperium Romanum der Kaiserzeit*, red. W. Eck, Stuttgart 1994, s. 89–105.

Troesmis swój status uzyskało, tak jak wcześniej Oescus, po wymarszu na stałe legionu V Macedońskiego. Tropaeum Traiani, podobnie jak greckie miasta Nicopolis ad Istrum i Marcianopolis, zostało zaplanowane „z góry”, w momencie budowy pomnika zwycięstwa (tropajonu)⁴¹, ale w jego pobliżu permanentnie stacjonowała vexillatio, utworzona z żołnierzy legionów I Italica, V Macedonia i XI Claudia⁴². Także miasta małe, nie mające statusu municipium, swoje powstanie i egzystencję zawdzięczały bliskości wojska.

Pierwszym szokiem był najazd Kostoboków⁴³, którzy w dwóch kolumnach⁴⁴ przetoczyli się w roku 170 przez Mezę Dolną, docierając daleko na południe Półwyspu Bałkańskiego, bo aż do Attyki. Nad dolnym Dunajem najbardziej ucierpiały Tropaeum Traiani i Durostorum, co poświadczają zarówno dane archeologiczne⁴⁵, jak i inskrypcje⁴⁶. Najeźdźcy w drodze na południe dokonali spustoszeń w okolicy Nicopolis ad Istrum, niewykluczone też, że miasto padło ich łupem⁴⁷. We wschodniej części prowincji Kostobokowie zaatakowali Kalla-

⁴¹ A. Suceveanu, *Viața economică*, s. 72–74; E. Doruțiu-Boilă, *Über den Zeitpunkt*, s. 245–246.

⁴² I Italica: CIL III 12468; V Macedonia: CL III 1421410; XI Claudia: CIL III 13736; 142141; 142146; R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei* s. 168–169; E. Popescu, *Epigraphische Beiträge*, s. 187, 197.

⁴³ O Kostobokach: A. von Premerstein, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Marcus*, *Klio* 12, 1912, s. 145–166: *Der Einfall der Kostoboken*; idem, *RE* XI (1921), s. 1504–1507 s.v. Kostoboken; O.V. Kudriavcev, *Vtorżenie Kostobokov v balkanskije provincii Rimskoj Impierii*, *VDI* 1950, zeszyt 3, s. 56–70; I. Russu, *Les Costoboces*, *Dacia* NS III 1959, s. 341–352; E. Popescu, *Epigraphische Beiträge*, s. 195–200; B. Gerov, *Die Krisis in den Ostbalkanländern während der Alleinregierung des Marcus Aurelius*, [w:] idem, *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien*, Amsterdam 1980, s. 259–272 (= *ActaAntHung* XVI 1968, s. 325–338); R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, s. 158–163; J. Kolendo, *Un romain d'Afrique élevé dans le pays de Costoboces*, *Acta Musei Napocensis* 15, 1978, s. 125–130; ostatnio: A. Popa, *Bemerkungen zur Archeologie und Geschichte der Kostoboken und ihres Feldzuges auf der Balkanhalbinsel*, [w:] *Thrace in the Graeco-Roman World*, Athenes 2007, s. 474–486.

⁴⁴ B. Gerov, *Krisis*, s. 271–272.

⁴⁵ I. Bogdan Cătănicu, *Incintă*, [w:] *Tropaeum Traiani*, I: *Cetea*, București 1979, s. 62; P. Donevski, *Zur Topographie von Durostorum*, s. 240–241; B. Gerov, *Krisis*, s. 265–266, 271.

⁴⁶ Aus Tropaeum Traiani — CIL III 1421412 = ILS 8501: DM / Daizi Co/mozoi vi/xit an(nis) L inter/fectus a Cas/tabocis Iu/stus et Val(erius) pa/tri b(ene) m(erenti) posu/erunt; E. Popescu, *Epigraphische Beiträge*, s. 192–193: DM / L. Fufidi(u)s Luci/anus dec(urio) m(unicipii) d/eceptus a Ca/stabocis II(duum)/vir(atu) suo cui meri/to titul(um) posu/it Ulp(ia) Marcia / coiuxs.

⁴⁷ A.G. Poulter, *Nicopolis I*, s. 11–12; idem, *Nicopolis III*, s. 9: „That the peaceful development of the city was abruptly, perhaps violently interrupted, is suggested by the excavation of

tis, Odessos i Marcianopolis, których jednak nie zdołali zdobyć⁴⁸. Szok wywołany tą inwazją był krótkotrwały, nie miał dłuższego wpływu na kondycję miast nad dolnym Dunajem, zaowocował jednak, na szlaku Kostoboków, wyraźną rewitalizacją bądź budową od podstaw fortyfikacji miejskich⁴⁹.

Panowanie Sewerów określa się jako „peak period of prosperity”⁵⁰ ziem nad dolnym Dunajem. Zamanifestowało się to przede wszystkim niezwykle intensywnym budownictwem, jak i ogromną aktywnością epigraficzną: na ten okres przypada kulminacja *epigraphic habit*, liczba wystawionych wówczas napisów stanowi blisko połowę wszystkich nam znanych. W Novae spośród 69 inskrypcji datowanych i dających się datować aż 30, czyli około 43 proc., pochodzi z lat 193–244⁵¹. Na ten okres przypadają też najpełniejsze dane o aktywności lokalnych elit miejskich⁵². To wówczas, w okresie od Antonina Piusa do Gordiana III, niemal wszystkie miasta greckie Mezji Dolnej miały prawo bicia własnej monety.

Owe *felicia tempora*⁵³ kończą jednak epokę pomyślnego rozwoju. Tytułowy „okres przejściowy” zaczął się wraz z upadkiem dynastii Sewerów, trwał zaś aż do wielkiej wojny z Gotami w latach 376–378. W jego następstwie doszło do całkowitego przekształcenia struktur miejskich i militarnych, które — po bolesnych doświadczeniach — ostatecznie musiały zlać się w jedno.

a fine town house, destroyed by fire and then immediately buried in the berm inside a defensive ditch which was dug at the same time as the urban defences were erected c. 175. Quite possibly Nicopolis was sacked by the Costobocci in 170 when they crossed the Danube and inflicted devastation upon the open settlements of Thrace and Greece. The city walls, built of large limestone blocks and some reused architectural fragments, formed part of a general programme of refortification in the 170s and 180s, protecting for the first time the urban centres of Moesia and Thrace, a measure carried out under imperial orders and probably with military assistance”; Vorbehalte: Vladkova P., *The Earliest Nicopolis ad Istrum*, [w:] *The Roman and Late Roman City*, Sofia 2002, s. 30–34; por. B. Gerov, *Krisis*, s. 265–266.

⁴⁸Czego jednak do końca nie można wykluczyć w przypadku Marcianopolis, zob. B. Gerov, *Krisis*, s. 262; idem, *Marcianopolis*, s. 298–299.

⁴⁹A.G. Poulter, *Nicopolis I*, s. 12; *Nicopolis III*, s. 9; idem, *Nicopolis II*, s. 15; R. Ivanov, *Verteidigungssystem*, s. 594; A. Angelov, *Marcianopolis*, s. 113.

⁵⁰R.F. Hoddinott, *Bulgaria in Antiquity*, s. 148: „peak period of Nicopolis’ prosperity”.

⁵¹L. Mrozewicz, *Datierte Inschriften aus Novae*, [w:] *Römische Städte und Festungen an der Donau*, M. Mirković (red.), Beograd 2005, s. 193–198.

⁵²Zob. L. Mrozewicz, *Munizipalaristokratie in Moesia inferior*, *Eos* 70, 1982, s. 299–318; idem, *Romanizacja Mezji Dolnej — zarys problemu (Romanisierung der Provinz Moesia inferior. Eine Problemskizze)*, *Balkanica Posnaniensia* 1, 1984, s. 109–124.

⁵³Por. L. Mrozewicz, *Origo felicissimorum temporum à Novae*, *Archeologia* (Warszawa) 31, 1980, s. 5–515; *ILatNovae* 28 = *IGLatNovae* 47, strona B: *feliciss[is] temporibus...*

Sam kryzys nie był zapewne czymś całkowicie nieoczekiwanym. Jego zapowiedzią były niepokoje na granicy państwa, wywołane nasilającym się naciskiem Gotów. Nasze źródła są w tej kwestii niezwykle skąpe, ale te zachowane tym bardziej przemawiają do wyobraźni. Mam na myśli dwie inskrypcje, związane, jak się przyjmuje, z interwencyjnym pobylem Karakalli nad dolnym Dunajem w roku 214, odnotowanym przez jego biografa w SHA⁵⁴. Obie znalezione zostały w Oescus i dotyczą T. Aurelius Flavinusa, który był *primipilaris et princeps ordinis coloniae Oescensium*⁵⁵. Został wyróżniony przez cesarza nagrodą za zasługi poniesione w walkach z plemieniem Karpów (*adversus hostes Carpos*), do których doszło na północ od delty Dunaju, w okolicy Tyras: *et res prospere Tyrae gestas*. Można jednak założyć, że rajdy Karpów docierały także w głąb Dobrudży. Dlatego wdzięczne rady greckich miast Tyras, Dionysopolis i Marcianopolis nagrodiły Flavinusa honorowym dekurionatem (*buleuta*). Najprawdopodobniej tego samego wydarzenia dotyczy grecka inskrypcja M. Pompeiusa Luciusa z okresu Karakalli, który był *beneficiarius consularis leg. I Italicae Antoniniana*, a zarazem *buleuta* Dionysopolis, Kallatis i Marcianopolis. Wystawili mu ją mieszkańcy Dionysopolis⁵⁶.

Przekaz SHA i dane zawarte w inskrypcjach są rzadkim przykładem dobrej informacji o tym samym wydarzeniu: coraz mocniejszym parciu plemion z północy na granicę rzymską. Pękła ona w latach trzydziestych III w., gdy nad Dunajem pojawili się Goci. W roku 248 Goci, Karpowie, Tajfalowie,

⁵⁴SHA Car. 5,8: per Thracia cum praef(ecto) praet(orio) it<e>r fecit; 5, 4: dein ad orientem profectionem parans omisso itinere in Dacia resedit; o wizycie Karakalli w Dacji zob. M. Măcrea, Apărarea graniței de vest și nord-vest a Daciei pe timpul împăratului Caracalla, Studii și cercetări di istorie veche VIII, 1957, s. 215–251, zwłaszcza s. 222, 241–245.

⁵⁵ILatBulg 18: T(it)o Aurelio T(it)i fil(io) Pap(iria tribu) / Flavino primipilari(o) / et principis ordinis col(oniae) Oesc(ensium) et buleutae civitatu[m] /⁵ Tyrannorum Dionysopol(itanorum) / Marcianopol(itanorum) Tungroru[m] / et Aquincensium patron[o] / collegi(i) fabr(um) honorat[o] / a Divo Magno Antonino /¹⁰ Aug(usto) (sestertium) L milia (nummum) et XXV / gradum promotionis / [ob] alacritatem virtu[tis] / [adv]ersus hostes C[arpos] / [e]t res prospere Ty[rae] gestas /¹⁵ Cl(audius) Nicom[edes] / buleuta civitatis [Tyra]/norum amico dign[issimo] / l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum); ILatBulg 19: o[b] alac[ritat]em virtu[tis] in / host]es et res f[eli]cite[r] Tyrae ge[stas] /⁵ T(itus) Aurel(ius) Art[emido]rus aug(ustalis) col(oniae) [Oesc(ensium)] / patrono op[tim]o; por. B. Gerov, Die Invasion der Carpen im Jahre 214, [w:] idem, Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thracien. Gesammelte Aufsätze, Amsterdam 1980, s. 251–258; R. Vulpe, I. Barnea, Din istoria Dobrogei, s. 201–214.

⁵⁶B. Gerov, Invasion der Carpen, s. 254–255.

Peukinowie i Hasdingowie, w sile 30 tys., dowodzeni przez Agaithusa i Guntherichusa, najechali Dobrudżę, docierając do Marcianopolis, które oblegli⁵⁷. W roku 250 ogromna armia Gotów (70 tys.) pod wodzą króla Kniwy przekroczyła rzekę, najprawdopodobniej w zachodniej części Mezji Dolnej⁵⁸. Novae było pierwszą rzymską twierdzą, którą Goci oblegli, niszcząc doszczętnie okolicę. Nie mogąc zdobyć Novae, rozdzielili się na dwie grupy, z których jedna, dowodzona przez Kniwę, zaatakowała (bez sukcesu) Nikopolis ad Istrum⁵⁹, a następnie przeszła Haemus, gdzie jej łupem padło Filipopolis. Działania cesarza Decjusza zakończyły się niepowodzeniem: najpierw stoczył z Kniwą nierozstrzygniętą bitwę w pobliżu Nikopolis ad Istrum (w r. 250), a następnie doznał katastrofalnej klęski pod Abritus (w r. 251), w której sam stracił życie. Hordy barbarzyńców rozlały się po całej prowincji. W ręce Kniwy dostało się Marcianopolis, ukryto tam wówczas skarb 100 tys. monet⁶⁰. W Durostorum najazd Kniwy dokumentuje gruba warstwa spalenizny w obrębie południowego odcinka murów obronnych i na obszarze canabae. Znaleziska monet, w tym skarb 750 denarów⁶¹, w którym najmłodsze egzemplarze pochodzą z okresu Woluzjana (251–253), wiążą się bez wątpienia z tymi wydarzeniami.

W następnych latach barbarzyńcy spustoszyli terytoria większości miast greckich na wybrzeżu Morza Czarnego⁶²: między rokiem 258 a 269 padła Histria⁶³. Tomis i Kallatis, jeśli nie zostały zdobyte, to srodze ucierpiały, później bowiem odbudowywały swoje mury obronne od podstaw. W roku 269 ma miejsce wielka inwazja Gotów, Herulów i Peukinów na miasta zachodniego Pontu. Tym razem Tomis i Marcianopolis atak ten wytrzymały⁶⁴.

⁵⁷R. Vulpe, I. Barnea, s. 242 (ze źródłami); Em. Doruțiu, Zur Frage der Zerstörung Histrias im 3. Jh. n. Chr., Studii Clasice VI, 1964, s. 246–259.

⁵⁸Iord. Get. XVIII 101; E. Doruțiu, Zur Frage der Zerstörung Histrias, s. 251–252; R. Vulpe, I. Barnea, Din istoria Dobrogei, s. 244–250.

⁵⁹A.G. Poulter, Nicopolis I, s. 13–14.

⁶⁰B. Gerov, Marcianopolis, s. 300.

⁶¹P. Donevski, Zur Topographie von Durostorum, s. 240.

⁶²E. Doruțiu, Zur Frage der Zerstörung Histrias, s. 252–259.

⁶³SHA vita Max. et Balb. 16, 3 : «sub his pugnatum est a Carpis contra Moesos. Fuit et Scythici belli principium, fuit et Histriae excidium eo tempore, ut autem Dexippus dicit, Histricae civitatis...» ; E. Doruțiu, Zur Frage der Zerstörung Histrias.

⁶⁴E. Doruțiu, Zur Frage der Zerstörung Histrias, s. 255.

Zwycięstwo Klaudiusza II Gockiego pod Naissus⁶⁵ w tym samym roku odmieniło bieg wydarzeń, ale jeszcze w roku 270 Nikopolis przeżyło ponowne oblężenie⁶⁶.

Reakcją na zagrożenie było wzmocnianie i często przebudowa fortyfikacji. W Montanie poświadczają to dwie inskrypcje⁶⁷, odpowiednio z roku 256 i 258. Jej garnizon został zasilony już w początkach III w. o dodatkowe oddziały legio I Italica⁶⁸; wymieniona w inskrypcjach cohors Collecta została utworzona — biorąc pod uwagę jej nietypową nazwę — zapewne z żołnierzy różnych jednostek do obrony Montany i szlaków prowadzących na południe⁶⁹. Ludność wiejska zaczęła masowo opuszczać swoje gospodarstwa, przenosząc się do umocnionych miast i twierdz wojskowych. Świadomie niszczone domostwa, aby nie stały się schronieniem dla najeźdźców, co jest szczególnie dobrze udokumentowane w przypadku Nikopolis ad Istrum⁷⁰.

Dopiero schyłek wieku przyniósł wyraźną poprawę sytuacji, co wiązać należy z działalnością Dioklecjana. Po wojnie z Karpami w roku 296 cesarz przystąpił energicznie do odbudowy fortyfikacji na linii Dunaju: dokumentuje to pięć słynnych już inskrypcji tetrarchów z Donje Butorke, Sexaginta Prista, Transmarisca, Durostorum, i Halmyris z lat 298–305⁷¹. Wskazują one

⁶⁵T. Kotula, *Cesarz Klaudiusz II i bellum Gothicum lat 269–270* (Kaiser Claudius II. und sein *bellum Gothicum* in den Jahren 269–270), Wrocław 1994.

⁶⁶SHA vita Claud. 12, 4; por. Ammian. Marcell. XXXI 5. 16; A.G. Poulter, *Nicopolis I*, s. 14; *Nicopolis III*, s. 9.

⁶⁷CIL III 12376 = Montana 5: [burgum constitui iussit] / un[de latrunculos ob]servarent / [pro]pter tutela[m] / [c]astre(n)sium et / [c]ivium Montane(n)sium / Maximo et G[la]/bronie [co(n)s(ulibus)] r. 256; CIL III 7450 = Montana 6: [P(ublius) Ael(ius)] Antoninus [trib(unus)] / [coh(ortis) III] Coll(ectae) [[Valerianae Gallienae]] / [-] portam praetoriam / cum turre a fundamento / sumptibus suis et instan[tia] fabricavit Tusco et Basso co(n)s(ulibus) — r. 258; ten sam P. Aelius Antoninus wystawił pomnik ku czci Herkulesa Zbawcy — Montana 80: Alcidi s[al]/vatori domus / divinae et loci / P(ublius) Ael(ius) Antoni/nus trib(unus) coh(ortis) / renovav[it -], co może mieć związek z najazdami barbarzyńców. 'Latrunculi' to oczywiście określenie barbarzyńców zza Dunaju, powszechne w tym czasie, zob. N.B. Rankov, *A Contribution*, s. 60; V. Velkov, *Montana*, s. 97; B. Gerov, *Krisis*, s. 265.

⁶⁸V. Velkov, *Montana*, s. 97.

⁶⁹N.B. Rankov, *A Contribution*, s. 60: „The name Collecta perhaps suggests a new unit scraped together from a variety of sources, possibly including older units. This would certainly suit the context of its appearance at Montana at a time of severe crisis in order to block an invasion route to Serdica and the interior of Thrace”.

⁷⁰A.G. Poulter, *Nicopolis I*, s. 28; idem, *Nicopolis III*, s. 9.

⁷¹M. Zahariade, *The Halmyris Tetrarchic Inscription*, ZPE 119, 1997, s. 228–236; zob. J. Ko-

na kompleksowość podjętych przez Dioklecjana działań, według jednolitego planu strategicznego⁷². Między rokiem 315 a 317 Konstantyn Wielki i Licyniusz odbudowali Tropaeum Traiani⁷³, niewątpliwy symbol państwowości rzymskiej w tej części Imperium. Była to, jak należy sądzić, kontynuacja programu odbudowy limesu dolnodunajskiego, rozpoczętego przez Dioklecjana⁷⁴.

Tym samym procesom i wydarzeniom podlegało Novae (ryc. 6, 7)⁷⁵, położone na wysokim brzegu Dunaju ok. 4 km na wschód od dzisiejszego Swisztowa. Rzymianie ustanowili tu swoją bazę wojskową w połowie lat czterdziestych pierwszego wieku, osadzając w niej najpierw legion VIII Augustowski⁷⁶.

lendo, Une inscription inconnue de Sexaginta Prista et la fortification du Bas-Danube sous la tetrarchie, *Eirene* V 1966, s. 139–154; A. Cermanović-Kuzmanović, Fortification romaine près de Kladovo, *Starinar* NS 28–29, 1977–198 (1979), s. 127–134; por. także CIL III 7487 = Em. Popescu, Inscriptiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România, București 1976, s. 212–213 nr 205, datowany na lata 292–304; por. do tego T. Sarnowski, Die Anfänge der spätrömischen Militärorganisation des unteren Donaulimes, [w:] *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*, Wien 1990, s. 855–861, zwłaszcza 855–858; por. także R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, s. 375–377.

⁷²Inskrypcja z Halmyris, odkryta jako ostatnia z owych pięciu i najpóźniej datowana, pokazuje, że, tak jak poprzednie, powstała według tego samego szablonu (por. Kolendo, J. Une inscription, s. 146; T. Sarnowski, *Die Anfänge*, s. 857), różnice między poszczególnymi zabytkami są niewielkie, wskazujące co najwyżej na lokalne interpretacje tekstu (M. Zahariade):

[Imp(eratoribus) Caess(aribus) C(aio) Aurelio Valerio Diocletiano] / [et M(arco) Aur(elio) Maximiano piis fel(icibus) invictis aug(ustis)] / [et Fl(avio) Val(erio) Constantio et Gal(erio) Val(erio)] Maximia[no] / [nobb(ilissimis) Caess(airibus) Germanicicis max(imis) Got[h(icis) max(imis)] / 5 [Sarmaticis max(imis) Britannicis] max(imis) Persicis / [max(imis) qui post debellatas hosti]um gentes / [pro futurum in aeternu]m reipublicae / [praesidium constitue]r[unt].

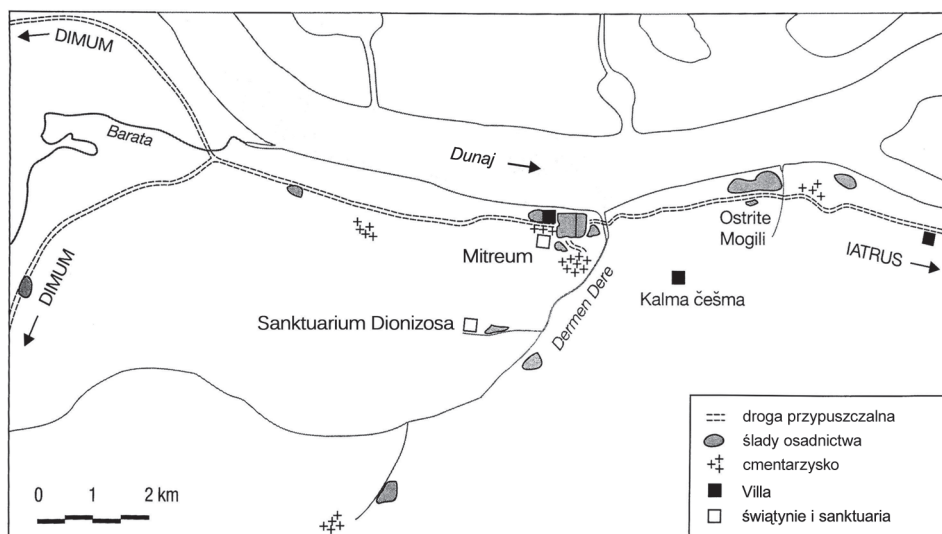
⁷³E. Popescu, *Inscriptiile*, s. 183–184, nr 170.

⁷⁴I. Bogdan Cătănicu, *Incintă*, s. 63; R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, s. 384–386.

⁷⁵O Novae zob. J. Kolendo, *Novae dans l'histoire*, [w:] *IGrLatNovae*, s. 11–19; L. Press, T. Sarnowski, *Novae. Römisches Legionslager und frühbyzantinische Stadt an der unteren Donau*, *Antike Welt* 21, 4, 1990, s. 225–243; M. Čičikova, *Novae à l'époque du Bas-Empire*, [w:] *Limes, a cura di G. Susini*, Bologna 1994, s. 127–138; A.G. Poulter, *Novae in the 4th Century A.D.: City or Fortress? A Problem with a British Perspective*, [w:] *ibidem*, s. 139–148; A. Milčeva, E. Genčeva, *Städtebauliche Struktur von Novae — IV.–V. Jhd.*, [w:] *The Roman Frontier at the Lower Danube 4th–6th centuries (Studia Danubiana I)*, Bucharest 1998, s. 151–153; L. Mroze-wicz, *Stellung Novae in der organisatorischen Struktur der Provinz Moesia inferior (I.–III. Jh.)*, *Eos* 69, s. 105–118 [= *Položenieto na Nove v organizacionnata struktura na provincija Dolna Mizija (I–III vv.)*, *Vekove (Sofia)* z. 4, 1980, s. 5–15].

⁷⁶*IGrLatNovae* 81; J. Kolendo, *Stèles funéraires réemployées dans la construction d'une rue à Novae*, *Archeologia* 50, 1999, s. 20–22, 1 = AE1999, 1331.

W roku 70 jego miejsce zajął legion I Italski. Novae pozostało jego siedzibą aż do IV wieku⁷⁷.

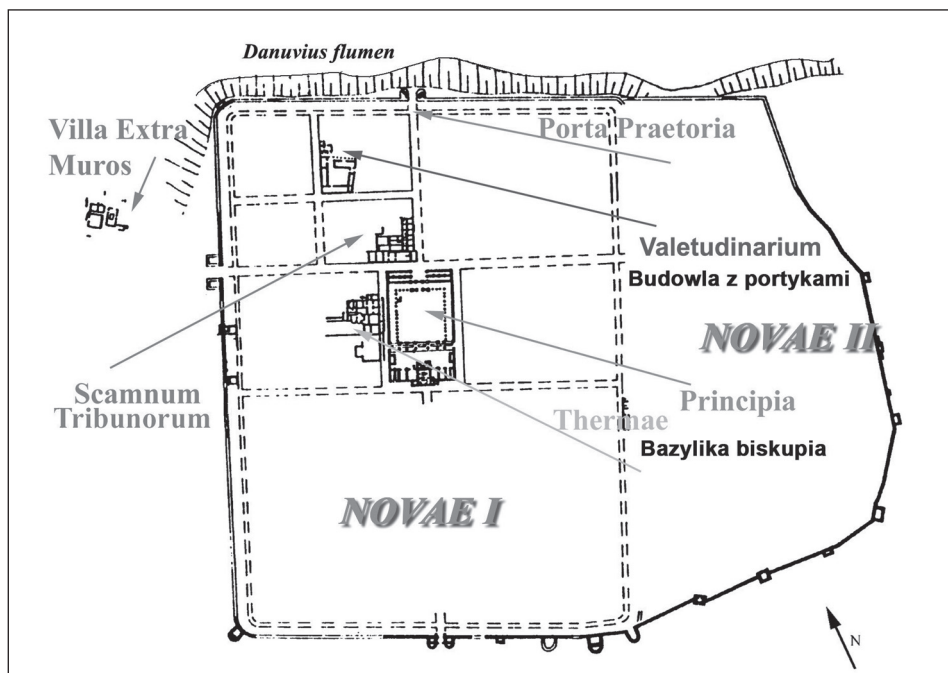

Ryc. 6. Novae i okolica w II–IV wieku (wg T. Sarnowskiego)

W bezpośrednim otoczeniu twierdzy legionowej, o powierzchni niespełna 18 ha, rozwinęły się canabae. Badania archeologiczne (powierzchniowe) wykazały, że w nieco większej odległości, ok. 2,5 km w kierunku wschodnim (w miejscu zwanym Ostrite Mogili), mógł znajdować się vicus, który powstał najprawdopodobniej na bazie osiedla przedrzymskiego. Przypuszcza się, że to właśnie ten vicus otrzymał rangę miasta rzymskiego: Municipium Novensium⁷⁸. Stało się to, jak sądzię, w początkach trzeciego wieku.

⁷⁷T. Sarnowski, Novae jako siedziba Pierwszego Legionu Italskiego (Novae als Sitz der Ersten Italischen Legion), *Archeologia* 27, 1976, s. 50–65; idem, *Fortress of the Legio I Italica at Novae*, [w:] *Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*, Budapest 1977, s. 409–426; por. F. Beuchel, *De legione Romanorum I Italica*, Lipsiae 1903.

⁷⁸B. Gerov, *Die Rechtsstellung*; idem, *Zum Problem der Entstehung der römischen Städte am Unteren Donaulimes*, [w:] idem, *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien*, Amsterdam 1980, s. 350–351; R. Vulpe, *Colonies et municipes*, s. 293–294; L. Mrozewicz, *Rozwój*, s. 65, 83–84; idem, *Ze studiów nad rolą canabae w procesie urbanizowania pogranicza reńsko-dunajskiego w okresie wczesnego Cesarstwa* (From Studies of the Role of Canabae in the Process of Urbanization of the Rhine-Danube Limes in the Period of the Early Empire), *Balkanica Posnaniensia* 3, 1984, s. 295–296; J. Kolendo, *Novae dans l'histoire*, s. 17.

Ryc. 7. Novae I i Novae II (wg T. Sarnowskiego)

Podobnie jak cała prowincja, Novae okres swego najpomyślniejszego rozwoju przeżyło za panowania Antoninów i Sewerów. Zauważalne jest to w bogatym materiale archeologicznym, zwłaszcza w monumentalizacji architektury⁷⁹, i obfitym, szczególnie z doby Sewerów, zespole epigraficznym⁸⁰.

Druga połowa wieku trzeciego stała się dla Novae okresem wielkiej próby. To najpierw na nie uderzyła pierwsza wielka inwazja Gotów pod wodzą Kniwy⁸¹. Twierdza zdołała się obronić, ale kosztem znacznych zniszczeń. Zagładzie uległo wszystko, co znajdowało się *extra muros*, w tym rezydencja legata legionu,

⁷⁹Por. T. Sarnowski, *The Headquarters Building of the Legionary Fortress at Novae (Lower Moesia)*, [w:] *Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*, Exeter 1991, s. 303–307; L. Press, T. Sarnowski, *Novae*, s. 227–231.

⁸⁰L. Mrozewicz, *Severerinschriften aus Novae* (w przygotowaniu).

⁸¹Iord. *Get.* XVIII 101: *Cniva, exercitum dividens in duas partes, nonnullos a vastandum Moesiae dirigit, sciens eam neglegentibus principibus defensoribus destitutam; ipse vero cum LXX milibus ad Euscium, id est Novas consendit. Unde a Gallo duce remotus Nicopoli accedit...*

zlokalizowana od zachodniej strony Novae⁸². Jaki był los canabae i municipium, możemy sobie z łatwością wyobrazić.

Efektom doświadczeń tego okresu była stopniowa ewolucja struktury Novae⁸³. Obszar twierdzy legionowej (Novae I) poszerzono od strony wschodniej, przez objęcie nowym murem obronnym terenu między dotychczasowymi fortyfikacjami a skarpią rzeczki Dermendere (Novae II). Dołączony w ten sposób do twierdzy areal objął ok. 10 ha. Sądzę, że w pierwotnej koncepcji obszar ten miał być klasycznym refugium, czyli w chwili zagrożenia miejscem schronienia dla okolicznej ludności. Stopniowo jednak obie części złączyły się w jedno. Mur wschodni obozu legionowego uległ rozbiórce, a zabudowa cywilna zaczęła coraz intensywniej wkraczać na tereny wojskowe. W czwartym wieku na znacznej części dawnych castra dominowały już obiekty cywilne. Ukształtowało się forum⁸⁴, niewątpliwie w dużej mierze kosztem principium. Wątpliwe raczej jest, by załoga wojskowa przeniosła się do części wschodniej (Novae II), jak zasugerowano w literaturze przedmiotu⁸⁵. Co prawda w tej części Novae nie przeprowadzono jak dotąd żadnych większych badań, słusznie jednak zwrócono uwagę, że jest mało prawdopodobne, aby wznoszono nowe obiekty garnizonowe (w Novae II), skoro istniała stara infrastruktura (w Novae I)⁸⁶. Warto jednak wskazać, że zarówno ze względu na zmianę organizacji armii, jak i redukcję składu osobowego legionów, tak duże obozy, jak te, które budowano w I–III w., straciły rację bytu⁸⁷. Obóz legionowy w Troesmis, jedyny znany nam z okresu tetrarchii, miał niespełna 3 ha⁸⁸, a nowy obóz legionu II Augusta w Brytanii w czwartym wieku 2 ha powierzchni⁸⁹. Niewątpliwie więc i w Novae areal militarny musiał ulec wyraźnemu zmniejszeniu, być może został ograni-

⁸² IGrLatNovae 67–71; M. Čičikova, Su un edificio con peristilio *extra muros* di Novae, *Ratiariensia* 3–4, 1987, s. 185–192; eadem, *L'édifice à peristyle extra muros à Novae (Moesia Inferior)*, [w:] *Studia Aegea et Balcanica in honorem Lodovicae* Press, Warszawa 1992, s. 235–241; R. Ivanov, *Verteidigungssystem*, s. 569.

⁸³ Zob. A. Milčeva, E. Genčeva, *Städtebauliche Struktur von Novae*, s. 151–153.

⁸⁴ M. Čičikova, *L'édifice à peristyle*, s. 128.

⁸⁵ L. Press, T. Sarnowski, *Novae*, s. 240.

⁸⁶ A. Milčeva, E. Genčeva, *Städtebauliche Struktur von Novae*, s. 152–153.

⁸⁷ A.G. Poulter, *Novae in the 4th century*, s. 147.

⁸⁸ Sarnowski, *Die Anfänge*, s. 857 (z literaturą); A.G. Poulter, *Novae in the 4th Century A.D.*, s. 147.

⁸⁹ A.G. Poulter, *Novae in the 4th Century A.D.*, s. 143.

czony do części principiów i *retentura*⁹⁰. Zwłaszcza że w świetle najnowszych badań archeologicznych nie ulega wątpliwości, że „stare” budynki sztabowe (principia) zostały zniszczone definitywnie dopiero ok. połowy V w., w efekcie najazdu Hunów⁹¹.

Interesujące porównania może dostarczyć Mogontiacum, gdzie mamy do czynienia z bardzo czytelną fuzją twierdzy legionowej i *canabae*⁹². Co prawda w sposób zupełnie inny niż w przypadku *Novae*. *Canabae* oraz *vicus* (lub *vici*), do połowy trzeciego wieku nieufortyfikowane, były położone między *castra legionis XXII Primigeniae* a brzegiem *Renu*. Nigdy też z punktu widzenia formalnego Mogontiacum nie otrzymało praw miejskich (municypalnych). Wobec permanentnego zagrożenia z za *Renu*, obszar *canabae/vicus/vici* został otoczony murem obronnym, który sięgnął obozu wojskowego: wschodni skrawek twierdzy wszedł w obręb miejskiego systemu fortyfikacyjnego. *Castra legionis* przestały istnieć, w miejsce zaś dotychczasowej mozaiki osadniczej pojawiła się *Civitas Mogontiacensis*. Był to proces dosyć długi, zaczął się mniej więcej w połowie trzeciego wieku, a zakończył ok. roku 370⁹³.

Również w *Novae* był to proces długotrwały, którego początki sięgają pierwszej ćwierci trzeciego wieku⁹⁴. To wówczas zostało opuszczone, *valetudinarium*⁹⁵. Był to zapewne efekt regulacji *Septymiusza Sewera*, który pozwolił żołnierzom zawierać związki małżeńskie w trakcie służby i mieszkać z rodzinami. Chory żołnierz leczył się w domu, był pielęgnowany przez rodzinę⁹⁶. W chwili najazdu *Kniwy* szpital stał się miejscem schronienia uchodźców. Gdy mimo ustąpienia pierwszego zagrożenia okazało się, że destabilizacja bę-

⁹⁰A. Milčeva, E. Genčeva, *Städtebauliche Struktur von Novae*, s. 152–153.

⁹¹T. Sarnowski, *Die principia von Novae im späten 4. und frühen 5. Jh.*, [w:] *Der Limes an der Unteren Donau von Diokletian bis Heraklios*. Vorträge der Internationalen Konferenz Svištov (1.–5. September 1998), Sofia 1999, s. 57–63; por. także wcześniejsze rozważania A.G. Poultera, *Novae in the 4th Century A.D.*, s. 144–148; R. Ivanov, *Verteidigungssystem*, s. 564.

⁹²Zob. K.-V. Decker, W. Selzer, *Mogontiacum: Mainz von der Zeit des Augustus bis zum Ende der römischen Herrschaft*, ANRW II, 5.1 (1976), s. 514–518; por. L. Mrozewicz, *Ze studiów*, s. 292–294.

⁹³K.-V. Decker, W. Selzer, *Mogontiacum*, s. 524–518.

⁹⁴P. Dyczek, *A Late Roman Settlement on the Site of the Valetudinarium at Novae*, [w:] *The Roman and Late Roman City*, Sofia 2000, s. 196–202.

⁹⁵*Ibidem*, s. 196: „The military hospital at Novae was abandoned, not destroyed”; R. Ivanov, *Verteidigungssystem*, s. 568.

⁹⁶P. Dyczek, *A Late Roman Settlement*, s. 196.

dzie długotrwała, dokonała się adaptacja części powierzchni na potrzeby ludności cywilnej. Przebudowie uległ północno-zachodni obszar castra: na miejscu dawnego *scamnum tribunorum* powstały dwie *insulae*, rozdzielone ulicą, która przecięła szpital⁹⁷. Jej nawierzchnia została wyłożona płytami nagrobnymi z nekropolii po zachodniej stronie *Novae*, zniszczonej przez Gotów. Naturalnym źródłem budulca stało się również *valetudinarium*. Obok wzniesiono liczne budynki, z reguły technicznie fatalne, które służyły jako warsztaty rzemieślnicze i sklepy. W tym czasie, jak już była mowa, powstały umocnienia *Novae II*. Owo pierwsze osiedle cywilne w obrębie murów przetrwało do pierwszych dziesięcioleci czwartego wieku, gdy uległo zniszczeniu w wyniku pożaru⁹⁸.

Przemieszczanie się okolicznej ludności, w przypadku *Novae* także z *canabae* i *municipium*, w obręb murów obronnych było zjawiskiem powszechnym⁹⁹. Nad dolnym Dunajem najlepszą analogię, ze względu na zaawansowanie badań, zyskujemy w przypadku *Nicopolis ad Istrum*, na co już wyżej wskazywałem. W trakcie najazdu Kniwy i po nim najbliższa okolica *Nicopolis* w znacznej mierze opustoszała. Żadna z odkopanych *villae* nie przetrwała trzeciego wieku¹⁰⁰. Można założyć, że mieszkańcy, uchodząc przed Gotami, sami wszystko niszczyli¹⁰¹. W wieku czwartym życie wróciło na prowincję, w dużo jednak skromniejszym wymiarze. Zresztą zaludnienie miasta uległo radykalnej redukcji. W obrębie murów mieszkała głównie elita i jej domownicy, a więc liczba mieszkańców wynosić mogła kilkaset osób, z całą pewnością nie tysiące¹⁰². Oznacza to, że miasto zachowało przede wszystkim swą funkcję refugialną, było miejscem schronienia w momencie niebezpieczeństwa.

Odpowiada to w pełni sytuacji w *Novae*, chociaż słusznie pierwsza połowa wieku czwartego jest uważana za okres jego ekonomicznej prosperity¹⁰³. Wydaje się, że podobnie jak w *Nicopolis*, zasiedlenie *intra muros* nie było rozległe. Z jednej strony spowodowane to było zmniejszeniem liczebności garnizonu, z drugiej zaś miasto stało się, jak już była mowa, miejscem zamieszkania głów-

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ P. Dyczek, *A Late Roman Settlement*, s. 196.

⁹⁹ Por. A.G. Poulter, *Novae in the 4th Century A.D.*, s. 141–144.

¹⁰⁰ A.G. Poulter, *Nicopolis I*, s. 14.

¹⁰¹ A.G. Poulter, *Nicopolis III*, s. 9.

¹⁰² Ibidem, s. 9–11.

¹⁰³ L. Press, T. Sarnowski, *Novae*, s. 242; M. Čičikova, *Novae à l'époque du Bas-Empire*, s. 128.

nie elity. Dokumentuje to znakomicie *villa urbana* (w sprawozdaniach z wykopalisk określana terminem „Budowla z Portykiem”), wzniesiona około połowy czwartego wieku, na ruinach wojskowego valetudinarium, po północnej stronie *via principalis*, na miejscu pierwszej zabudowy cywilnej¹⁰⁴. Można więc i w przypadku Novae, ważnego ośrodka gospodarczego i administracyjnego, podtrzymać pogląd, że zachowało ono w znacznej mierze charakter refugium¹⁰⁵. Nie ma jednak wątpliwości, że w tym okresie, tj. w drugiej połowie czwartego wieku, mamy do czynienia z miastem silnie zmilitaryzowanym, o którego profilu decydowało wojsko¹⁰⁶.

Stopniowe zespalanie się elementów militarnych z cywilnymi, zmieniająca się coraz bardziej funkcja miasta, spowodowały, że odeszło ono od swego

¹⁰⁴ L. Press, T. Sarnowski, *Novae*, s. 240–242; A. Milčeva, E. Genčeva, *Städtebauliche Struktur von Novae*, s. 152; bes. P. Dyczek, *A Late Roman Settlement*, s. 198.

¹⁰⁵ A. Milčeva, E. Genčeva, *Städtebauliche Struktur von Novae*, s. 152–153.

¹⁰⁶ Ibidem. Również Ratiaria i Oescus, dokąd przeniesiono, po ewakuacji Dacji, legiony XIII Gemina i V Macedonia, nabrały na powrót (jak w pierwszym wieku) charakteru militarnego. Ratiaria stała się stolicą nowej prowincji, Dacia ripensis. Na przełomie III/IV w. liczba jej mieszkańców znacząco wzrosła, co było zapewne spowodowane przyjęciem fali uchodźców zza Dunaju. Jeszcze w V wieku jest określana w źródłach jako wielkie miasto z liczną ludnością (Priscus fr. 3. *FrHistGr IV* s. 73). Jest jednak rzeczą niewątpliwą, że legion i miasto nie tworzyły takiej symbiozy jak w Novae; obóz legionu XIII Gemina znajdował się musiał gdzieś w najbliższym sąsiedztwie miasta, którego obwarowana powierzchnia wynosiła 11–12 ha; zob. D. Giorgetti, *Res ad topographiam veteris urbis Ratiariae pertinentes* (jak przypis 5), s. 47–49; R. Ivanov, *Verteidigungssystem*, s. 540–543; Dintchev, *Ratiaria*, s. 15. — Nie wiadomo też, gdzie w Oescus został ulokowany legion V Macedoński, być może, że w dobudowanym od strony wschodniej w czasach Dioklecjana Oescus II. Wówczas sytuacja byłaby zbliżona do tej w Novae. Miasto w pierwszej połowie IV w. przeżyło okres prosperity, czego najlepszą ilustracją jest budowa kamiennego mostu przez Dunaj, który połączył Oescus z Sucidava, o długości 2400 m: był to najdłuższy most wzniesiony w czasach antycznych. Jego inauguracja dokonała się w obecności cesarza Konstantyna Wielkiego w roku 328 (Aurel. Victor, *de caesaribus* 17; 41); D. Tudor, *Les ponts romains du Bas-Danube*, București 1974, s. 135–158, omówienie źródeł s. 140–142; R.F. Hoddinott, *Bulgaria in Antiquity*, s. 124–126; R. Ivanov, *Ulpia Eskus*, s. 8–26; idem, *Verteidigungssystem*, s. 552–554. — Wielkiego znaczenia w IV w. nabrało Marcianopolis, które stało się stolicą Moesia secunda. Zosimos (IV 10) określił je największym miastem Tracji. W praktyce stało się silną twierdzą, która wielokrotnie musiała dawać odpór hordom najeźdźców, od połowy trzeciego wieku poczynając. W 332 r. miasto stało się rezydencją Konstantyna Wielkiego, a przez to na krótko stolicą Imperium Romanum: cesarz śledził stąd wydarzenia na froncie w trakcie walk z barbarzyńcami. Później przejściowo rezydował tu także Walens. W Marcianopolis i okolicy rozegrały się dramatyczne wydarzenia poprzedzające bitwę pod Adrianopolem w sierpniu 378 r.; B. Gerov, *Marcianopolis*, s. 305–307; A. Angelov, *Marcianopolis*, s. 107–108; zob. P. Heather, *Upadek Cesarstwa Rzymskiego (The Fall of the Roman Empire)*, Poznań 2005, s. 204–208.

pierwowzoru wieków wcześniejszych. W ten sposób Novae — castra i canabae legionis I Italicae, vicus i Municipium Novensium — na przestrzeni drugiej połowy III i w IV w. zamieniło się w Civitas Novensis. Pomyślny rozwój miasta w czwartym wieku został przerwany kolejnym kataklizmem: wojną z Gotami w latach 376–382 i pojawieniem się Hunów. Ale po upadku Hunów, po roku 450, Novae jeszcze raz przeżyje swoje *felicia tempora*, które rozciągną się aż po panowanie Justyniana Wielkiego.

Leszek Mrozewicz

ROMAN CITIES ON THE LOWER DANUBE IN THE LANDMARK PERIOD (3RD–4TH CENT.) WITH PARTICULAR CONSIDERATION OF THE CITY OF NOVAE

Summary

The 2nd and the beginning of the 3rd century are an age of prosperity for the towns on the Lower Danube. This is when they are given their appropriate appearance, acquire all the attributes of a Roman city, such as waterworks, terms, theatres and amphitheatres. The absolute majority of these cities came to being in relation to and under the influence of the Roman army: Oescus (present-day Gigen) was erected directly on the site occupied previously by a legionary camp, a fact conclusively confirmed by archaeological research. Novae (present-day Swisztow), Durostorum (Silistra) and Troesmis (Iglița) emerged from vicus, which existed in the vicinity of fortresses and whose development was conditioned by such neighbourhood. Troesmis obtained its status, just as previously Oescus, after the permanent departure of the V Macedonian Legion. Tropaeum Traiani (Adamklissi), similarly to the Greek towns of Nicopolis ad Istrum (Nikjup) and Marcianopolis (Reka Devna), were laid out “in advance”. Near the town there was a permanently stationed vexillatio, composed from soldiers of the I Italica, V Macedonica and XI Claudia legions. Also small towns, which did not have the status of municipium, owed their establishment and existence to the proximity of the army. The reign of the Severans coincides with the peak period of prosperity of the lands on the Lower Danube. It was manifested primarily in the exceptionally robust building development, as well as tremendous epigraphic activity: during the period the *epigraphic habit* reaches culmination, with the number of inscriptions displayed at the time amounting to almost half of all known artifacts. However, those *felicia tempora* mark the end of the era of auspicious development. The title “landmark period” begins with the fall of the Severan dynasty, lasting until the great war with the Goths

in 376–378. In its aftermath, there ensued a complete transformation of urban and military structures, which—after the painful experience—ultimately had to coalesce into one. Just as the entire province, Novae enjoyed its best times during the reign of the Antonines and the Severans. This is evident in the abundant archaeological material, especially in the monumental character of architecture and a copious epigraphic set, particularly dating from the Severan era.

The second half of the 3rd century became a time of a great ordeal for Novae. This was where the first great invasion of Goths under Kniva initially struck. The fortress managed to withstand the onslaught, but at the price of substantial damage. Everything that stood *extra muros* was annihilated. The experiences of the period resulted in a gradual evolution of the structure of Novae. The area of the legionary fortress (Novae I) was extended in the east, where the area between the existing fortifications and the steep bank of the river Dermendere was surrounded by a new defensive wall. The acreage thus appended to the fortress comprised ca. 10 ha. The gradual fusion of military and civilian elements, the ever changing function of the city, led to its total transformation during the second half of the 3rd and in the 4th century. Novae—the castra and canabae legionis I Italicae, vicus and Municipium Novensium—metamorphosed into Civitas Novensis.